

аспірант кафедри германської
та слов'янської філології
філологічного факультету
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

СИСТЕМНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВИ У СТУДІЯХ УЧЕНИХ ЛЕЙПЦИЗЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ

У лінгвістичних дослідженнях містяться важливі твердження про системні властивості мови у студіях учених компаративістів кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. Утім, бракує спеціальних праць, присвячених вивченню системного характеру мови у працях учених Лейпцизької школи. Тож, розглянемо системне трактування мовних явищ, які відбилися з достатньою повнотою у працях учених молодогограматиків, бо розв'язання проблеми впливу молодогограматизму на розвиток наукової думки в українському мовознавстві – одна з важливих і цікавих проблем лінгвістичної історіографії.

Тема статті пов'язана з держбюджетною темою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві (ХІХ ст. – 30-і рр. ХХ ст.)», № держреєстрації 0115U003183.

Відома монографія В.А. Глуценка «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.)» присвячена розгляду принципів порівняльно-історичного дослідження в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців зазначеного періоду. Проаналізовано їхні теоретичні погляди на системність мови, реалізацію принципу системності у процесі виконання вченими прийомів і процедур порівняльно-історичного методу та у трактуванні ними мети дослідження. Дослідник зосереджує увагу тільки на історико-фонетичних студіях тільки українських і російських мовознавців, досліджує системні властивості мови у студіях учених Харківської лінгвістичної школи та Московської лінгвістичної школи. Окремо про системні властивості мови у студіях учених європейських компаративістів кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст., а також про розгляд мови як системи у працях учених Лейпцизької лінгвістичної школи мова не йдеться. Цю «прогалину», сподіваємося, буде частково заповнено у пропонованій публікації.

Метою статті є розкриття поглядів учених Лейпцизької лінгвістичної школи на системний характер мови та аналіз практичного втілення цих поглядів.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкрити погляди вчених Лейпцизької лінгвістичної школи на системний характер мови та дослідити практичне втілення цих поглядів; 2) показати, що принципово нове було внесене лінгвістами у дослідженні проблеми системності мови; 3) дослідити відповідні питання максимально повно й об'єктивно з урахуванням еволюції поглядів учених; 4) виявити, які твердження вчених виявилися перспективними для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Системність є однією з найважливіших характеристик мови. Тож, слід констатувати актуальність досліджень, предметом яких є саме системний характер мови. Це повною мірою відноситься до представників Лейпцизької лінгвістичної школи.

За періодизацією В.А. Глуценка [6], другий період європейського порівняльно-історичного мовознавства охоплює 70-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст. Системний підхід компаративістів цього періоду до історико-фонетичних явищ виявився у ході застосування вченими прийомів і процедур порівняльно-історичного методу – генетичного ототожнення фактів, реконструкції архетипу та фонетичного закону, хронологізації й локалізації мовних явищ і їх системно пов'язаних сукупностей. Таке усвідомлення системності мови включено у контекст явищ різних індоєвропейських мов; ці явища розглянуто у різнобічних зв'язках, як елементи динамічних систем.

Значну увагу у цьому періоді необхідно приділити Лейпцизькій лінгвістичній школі, що з кінця 70-х рр. ХІХ ст. об'єднувала таких німецьких мовознавців, як Август Лескін (1840–1916), Карл Бругман (1849–1919), Герман Остгоф (1847–1909), Бертольд Дельбрюк (1842–1922), Герман Пауль (1846–1921).

Ця група мовознавців називали себе *молодограматиками*. Назва «молодограматики» була запроваджена германістом Фрідріхом Царнке, що був представником старшого покоління й таким чином хотів вирізнити молодше покоління науковців Лейпцизької школи. Ця назва могла виникнути під впливом назви літературно-революційного руху «Молода Німеччина». Під час захисту дисертації Царнке висловом «молодограматики» іронічно відгукнувся на недосвідченість та войовничість у відстоюванні своїх ідей молодшого покоління. Згодом цією назвою стали послуговуватися самі представники молодшого покоління.

У лінгвістичній історіографії склалося широке та вузьке трактування молодогограматизму. При використанні терміну молодогограматизм у широкому смислі до молодогограматиків поряд з ученими Лейпцизької лінгвістичної школи відносять досить широке коло лінгвістів, у тому числі вчених Московської та Казанської шкіл тощо (Т.А. Амірова, Б.А. Ольховіков, Ю.В. Рожественський [3], М.С. Чемоданов [20]).

Слідом за такими дослідниками, як А.В. Десницька [8], Ф.М. Березін [4], К.Р. Янковскі [1], В.А. Глуценка [6], ми вживаємо термін *молодограматизм* у вузькому смислі, називаючи молодогограматиками лише вчених Лейпцизької школи.

Становлення молодогограматизму зумовлене внутрішніми чинниками розвитку мовознавства, пошуком шляхів подолання кризи, в якій опинилася компаративістика 60-х років XIX ст. (заперечення глотогонічної теорії Гумбольдта і критика ідеалізованої прамови Шлейхера та його теорії двох етапів розвитку мови). Молодограматики прагнули уточнити основні принципи та завдання науки про мову й удосконалити методіку лінгвістичного дослідження.

Молодограматична течія остаточно оформилася у 80-х роках XIX ст. і була панівною протягом 50 років.

Ідеї молодогограматизму викладені у «Передмові» Остгофа й Бругмана до першого тому «Морфологічних досліджень у галузі індоєвропейських мов» [13], яка вийшла 1878 р. і стала маніфестом молодогограматиків, а також у працях Пауля «Принципи історії мови» (1880) [14] та Дельбрюка «Введення у вивчення індоєвропейських мов» [7], «Вступ до вивчення мови. З історії й методології порівняльного мовознавства» (1880) і «Основні питання дослідження мови» (1901).

Основним для концепції молодогограматизму є уявлення про мову як про індивідуальну психофізичну діяльність. Всі мовні зміни відбуваються у звичайній мовній діяльності індивіда. Звідси їх особливий інтерес до живих мов, які легше, ніж мертві мови, піддаються спостереженню. Розуміння мови як постійно змінюваного явища зумовило вимогу вченими історичного підходу до його вивчення. Увага дослідників була націлена на встановлення новоутворень за аналогією, на формулювання мовних системних законів. До такого напрямку (його називають психологічним [11]) слід віднести зазначених учених.

Мовлення, на погляд учених Лейпцизької школи, має два аспекти: психічний і фізичний. Тому для дослідження ролі психічних механізмів у звукових змінах і утвореннях за аналогією необхідно залучити психологію. Лінгвістичний психологізм – важлива частина методології молодогограматиків.

На думку Пауля, у дійсності існує лише індивідуальна психологія. Поняття, що виражаються мовою, виникають у надрах душі індивіда і ніде більше. Усі мовні зміни також відбуваються у звичайній мовленнєвій діяльності індивіда: «будь-яка мовна творчість завжди індивідуальна» [14, с. 209], «жодних мов, крім індивідуальних, не існує» [там же], а те, що звичайно називають загальнонародною мовою, «є просто абстракцією, яка не має відповідника у реальній дійсності» [там же], і «на світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів» [там же]. Другою складовою частиною методології молодогограматизму є історизм як єдино можливий науковий підхід [11]. «Дехто, – пише Пауль, – заперечуючи мені, вказував, що, крім історичного, існує ще й інший спосіб наукового вивчення мови. Ніяк не можу погодитися з цим <...>. Таким чином, мені загалом невідомо, як можна з успіхом розмірковувати про мову, не добуваючи відомостей про її історичне становлення» [14, с. 215]. На думку дослідників, реконструкція індоєвропейської прамови, за оцінкою вчених Лейпцизької школи, – несерйозне заняття, оскільки, по-перше, індоєвропейська прामова не представляла тієї єдності, яка демонструється у реконструкціях Шлейхера (тобто складалася з різних діалектів), і, по-друге, вона мала тривалий історичний розвиток, через що її неможливо реконструювати у вигляді єдиного горизонтального зрізу (іншими словами, реконструйовані форми можуть належати до різних історичних епох) [11]. Виходячи з цих положень, Остгоф і Бругман роблять такий висновок: «<...> тільки той компаративіст-мовознавець, який покине душну, повну туманних гіпотез атмосферу майстерні, де куються індоєвропейські праформи, і вийде на свіже повітря реальної дійсності та сучасності <...>, тільки такий учений зможе досягти правильного розуміння характеру життя й перетворення мовних форм і виробити ті методичні принципи, без яких у дослідженнях з історії мови взагалі не можна досягти достовірних результатів і без яких проникнення у періоди дописемної історії мов подібне до плавання морем без компаса» [13, с. 109].

Мовознавство, за переконанням молодогограматиків, повинно оперувати фактами, істина яких точно встановлена, і, отже, стати точною наукою [11, с. 84]. Однак всупереч своїм заявам вони нерідко займались реконструкцією прамови. Молодограматики, акцентуючи на історичному аспекті дослідження мови, історію мовних явищ розглядали ізольовано, несистемно. Такий підхід до вивчення мовних фактів, що отримав назву «атомізму», згодом інтерпретували як недолік концепції молодогограматизму [11, с. 108]. Як вважають лінгвоісторіографи, важливим аспектом у концепції молодогограматиків є питання методів історичного вивчення процесів розвитку мови, які зводилися до двох процедур: а) встановлення новоутворень за аналогією, яка ґрунтується на психічних явищах асоціації, і б) розкриття фонетичних законів, що зумовлені фізіологічними чинниками [3], [10], [11]. Але ж у працях молодогограматиків перше місце займає фонетична система мови.

Фонетичні закони молодогограматиків – це ще одне з їхніх прагнень перетворити лінгвістику на точну, закономірну науку. Фонетичні закони, за переконанням Остгофа і Бругмана [13], мають певні причини і не знають винятків, тому поняття спонтанних змін є умовним. Однак фонетичні закони слід відрізнити від законів природи. Оскільки мова функціонує у мовленні людей, то, відповідно, фонетичні закони належать не до вчення про закономірності явищ природи, а до вчення про закономірності людських дій.

На думку молодогограматиків, у системі звуків мови можна встановити належний порядок. Звукам властиві такі явища, як заміщення, зміна. Заміщення бувають регулярними і нерегулярними. Нерегулярні заміщення не означають, що у звуковому складі мови панує хаос. Як регулярні, так і спорадичні, або нерегулярні, зміни звуків підпорядковані законам звукових змін. Закон системних звукових змін формулюється молодогограматиками на основі визначення конкретної мови, певних умов і певного періоду [11]. Наприклад, зміна *o*, *e* давнього походження у новозакритому складі на *i* відбулася в українській мові; у позиції перед складом з голосним повного творення у слабкій позиції; у період після диференціації східнослов'янських племен (*коть*, *столь* – *кїнь*, *стїл*) або у слов'янських мовах палаталізація задньозагубних у позиції перед голосними переднього ряду у праслов'янський період тощо [11].

Закон системних звукових змін проявляється у сфері часткових і загальних явищ мови, а також у тенденції звукових зміщень. Молодограматики визначають ці тенденції. Суть їх полягає у спрощенні звукової системи, у спади, «вивітрюванні» звуків [15, с. 241]. «Вивітрювання» звуків вони пояснюють не зовнішніми факторами. Причина цього процесу вбачалася попереднім мовознавством у самих носіях мови, зокрема в їхньому прагненні зробити процес мовлення зручним і легким. Саме тенденція до зручності, полегшення і є основною причиною змін у системі фонетики. Молодограматики висловили інший погляд на причину спаду, а саме: усі ці зміщення, «вивітрювання» звуків відбуваються за твердими законами звукових змін, які не знають винятків і аналогії. Молодограматики протиставляли системні звукові закони фонетичній і морфологічній аналогії, хоча її значення вони оцінювали по-різному. Пауль [14], наприклад, вважав, що аналогія має виняткове значення для розвитку мовної діяльності і мови взагалі, а Бругман і Остгоф [13] дотримувалися думки, що використовувати аналогію можна тільки тоді, коли до цього спонукають звукові закони. Поряд з цим, вони пояснювали, чим відрізняються закони звукових змін від аналогії. Якщо зміна звука передбачає зміну творення звука і ця зміна виявляється скрізь за однакового збігу звуків, то аналогія зв'язана зі зміною старої форми новоутвореною. Наприклад, в українській мові слова *кілок*, *кінець* уживаються за аналогією форм більшості відмінків (*кілка*, *кінця*, *кілком*, *кінцем* тощо). За етимологічними даними ці слова у називному відмінку однини повинні б мати форму *колок*, *конць* [11].

З часом молодогограматики переглянули поняття фонетичного закону. Якщо спочатку вони визначали фонетичні закони як «закони, що діють абсолютно сліпо, зі сліпою необхідністю природи» [11, с. 345], то згодом сферу їх дії було обмежено деякими чинниками, зокрема хронологічними й просторовими межами, зустрічно дією аналогії (звуковий закон і аналогія – процеси, що діють у різних напрямках), іншомовними запозиченнями, певними фонетичними умовами. У пізніших працях Дельбрюк заперечує закономірність звукових змін, оскільки «мова складається з людських дій і вчинків, які, очевидно, довільні» [7, с. 224], що засвідчує кризу молодогограматичної концепції.

Чимало нового в утвердження поглядів на системний характер мови, поглиблення та втілення системності у практику на конкретному мовному матеріалі внесли вчені Лейпцизької лінгвістичної школи.

Уведення молодогограматиками нових методів дослідження мови, сформульовані ними емпіричні конкретні системні закони на основі узагальнення багатого матеріалу численних мов відіграли значну роль у розвитку лінгвістичних знань. Порівняльно-історичний метод доведено ними до логічної досконалості. Є всі підстави стверджувати, що зміни, внесені до порівняльно-історичного методу лінгвістами ХХ ст., не порушили головних принципів, сформульованих молодогограматиками.

Найбільшою заслугою молодогограматиків, вважав Ф. де Соссюр, є те, що вони правильно визначили об'єкт лінгвістичної інтерпретації – мови, а також те, що порівнювані факти вони розглядали як у ретроспективному, так і у перспективному планах, тобто у тій хронологічній послідовності, яка диктувалася природою мовотворчих явищ або тенденціями подальшого їх розвитку [15, с. 174].

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у поглибленому вивченні мови як системи в європейській компаративістиці 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Література:

1. Абрамичева О.М., Глущенко В.А. Молодограматики: школа чи напрям? *Studia metodologica* / гол. ред. О. Лещак. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 26. С. 60–66.
2. Абрамичева О.М. Прийоми та процедури порівняльно-історичного методу в студіях молодогограматиків. *Вісник Черкаського ун-ту: філологічні науки* / відп. ред. В.П. Мусяк. Черкаси, 2004. Вип. 59. С. 15–29.
3. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. *История языкознания: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*. М.: Академия, 2005. 672 с.
4. Березин Ф.М. *История русского языкознания: учеб. пособие для филол. специальностей*. М.: Высш. шк., 1979. 223 с.
5. Глущенко В.А., Долгова О.М. Лейпцизька, Казанська та Московська школи про фонетичний закон і аналогію. Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: 36 наукових праць / Відп. ред. В.Д. Каліущенко. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2004. Вип. 9. С. 86–97.
6. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.). Донецьк, 1998. 222 с.
7. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков (Извлечения). *История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях*. Ч. I. М.: Просвещение, 1964. С. 218–228.
8. Десницкая А.В. *Сравнительное языкознание и история языков*. Л.: Наука, 1984. 352 с.
9. Долгова О.М. Вплив молодогограматизму на українське і російське мовознавство (постановка питання та огляд літератури). Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сб. / Отв. ред. В.А. Глущенко. Славянск: СГПУ, 2002. Вип. X. Ч. 1. С. 86–96.
10. Иванова Л. П. *Общее языкознание. Курс лекций. Научное пособие*. К.: Освіта України, 2010. 432 с.
11. Кочерган М.П. *Загальне мовознавство: підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закл. освіти*. К.: Академія, 2006. 464 с.
12. Левицький В.В. *Основи германістики*. Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. 528 с.
13. Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков». *История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях*. Ч. I. М.: Просвещение, 1964. С. 16–193.

14. Пауль Г. Принципы истории языка (Извлечения). История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I. М.: Просвещение, 1964. С. 194-218.
15. Постовалова В.И. Историческая фонология и ее основания: Опыт логико-методологического анализа. М.: Наука, 1978. 203 с.
16. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Аспект Пресс, 2000. 536 с.
17. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М.: Просвещение, 1975. 271 с.
18. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М.: Наука, 1977. 341 с.
19. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. 372 с.
20. Чесноков Н.С. Сравнительное языкознание в России. М.: Учпедгиз, 1956. 95 с.
21. Чикобава А.С. Проблема языка как предмета языкознания. М.: Изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1959. 178 с.

Анотація

**В. СВЯТЧЕНКО. СИСТЕМНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВИ У СТУДІЯХ УЧЕНИХ
ЛЕЙПЦИЗЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ**

У статті розкрито погляди вчених Лейпцизької лінгвістичної школи на системний характер мови та досліджено практичне втілення цих поглядів. Відзначено, що увага дослідників була націлена на встановлення новоутворень за аналогією, на формулювання мовних системних законів.

Ключові слова: порівняльно-історичне мовознавство, молодограматизм, фонетичний закон, Лейпцизька лінгвістична школа.

Аннотация

**В. СВЯТЧЕНКО. ЯЗЫК КАК СИСТЕМА В ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНЫХ
ЛЕЙПЦИГСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ**

В статье раскрыты взгляды ученых Лейпцигской лингвистической школы на системный характер языка и исследовано практическое применение этих взглядов. Отмечено, что внимание исследователей было нацелено на установление новообразований по аналогии, на формулировку языковых системных законов.

Ключевые слова: сравнительно-историческое языкознание, младограмматизм, фонетический закон, Лейпцигская лингвистическая школа.

Summary

**V. SVIATCHENKO. LANGUAGE AS A SYSTEM IN THE RESEARCHES
OF SCIENTISTS OF LEIPZIG LINGUISTIC SCHOOL**

The article reveals the views of scientists of Leipzig Linguistic School on the systemic nature of the language and explores the practical application of these views. It is noted that the attention of the researchers was aimed at the establishing of new formations by analogy and the formulation of linguistic system laws.

Key words: comparative historical linguistics, younggrammatism, phonetic law, Leipzig linguistic school.